

Synteserapport fra prosjektet;

Læring, et bidrag til god livskvalitet

Undervisning for voksne med spesialpedagogiske behov
i Danmark, Norge og Sverige

Anne Thorbjørnsen
Kjell Skogen
05.03.2008

Forord

Forstandersamrådet i Danmark, Riksförbundet Sär vuxpedagogerna i Sverige og Interesseorganisasjonen for Kommunal Voksenopplæring – IKVO i Norge har i noen år hatt et faglig samarbeide. Dette har resultert i nettverkssamarbeide der styrene bl.a. har lagt til rette for lærerutvekslinger, studieturer og to nordiske konferanser om spesialundervisning for voksne.

Vi har gjennom dette samarbeidet blitt klar over at det er betydelige forskjeller i de tre landene, både med hensyn til organisering, lovverk og ideologi. Vi har opplevd at vi på mange områder har hatt mye å lære av hverandre, og samarbeidet har vært til stor inspirasjon.

For å øke forståelsen og kompetansen om hverandres arbeide innen samme arbeidsfelt, hadde vi ønske om en større kartlegging av forholdene for undervisning av voksne med spesialpedagogiske behov i de tre samarbeidende landene. Vi er derfor glade for at vi fikk midler gjennom Nordplus voksen til å gjennomføre et slikt kartleggingsprosjekt. Målet med kartleggingen har vært å øke forståelsen for hverandre og å lære av gode løsninger på tvers av landene.

Undersøkelsen har vært todelt, en kvantitativ undersøkelse der alle medlemmene i de samarbeidende organisasjonene ble utfordret til å svare på en spørreundersøkelse og en dybdeundersøkelse der noen utvalgte sentre i hvert land ble besøkt og der ledere, lærere og elever ble intervjuet.

Kartleggingen har gitt mye informasjon, og vi har erfart at ulikhetene kanskje er større enn først antatt. Synteserapporten tar opp noen hovedtrekk fra undersøkelsen. Det er vårt mål også å lage en større rapport som vil gå mer i dybden i forhold til å analysere det innsamlete materialet.

Vi håper denne rapporten og resultatene fra kartleggingen kan bidra til å øke forståelsen mellom fagfolk på tvers av landegrensene og inspirere til mer kontakt. Vi håper kartleggingen kan bidra til at vi alle lærer mer av hverandres gode løsninger og slik sett føre til at vi blir i stand til å gjøre en bedre jobb i forhold til voksne med spesialpedagogiske behov.

Gjøvik 23.10.06

Jan Tambs-Lyche
prosjektansvarlig

Innholdsfortegnelse

1	BAKGRUNN	4
2	ARBEIDSFORM OG METODEVALG	5
2.1	UNDERSØKELSENS FAGLIGE FOKUS	5
2.2	UNDERVISNING UTFØRT AV DE SAMARBEIDENDE ORGANISASJONENE	5
2.3	UNDERSØKELSENS OMRÅDER	7
2.4	METODISKE VALG.....	7
2.5	AVGRENSNINGER.....	8
3	HOVEDFUNN	9
3.1	INTERNASJONALE FØRINGER OG NASJONALE REALITETER	9
	<i>Forvaltningsmessig tilhørighet og sentralisering</i>	10
	<i>Lovmessige rammer for undervisning av voksne med spesialpedagogiske behov</i>	10
	<i>Målgrupper for undervisningen</i>	12
	<i>De tilsatte - Lærerne</i>	15
3.2	NASJONALE REALITETER OG ELEVENES BEHOV	16
	<i>Omfang av undervisning for voksne med spesialpedagogiske behov</i>	17
	<i>De voksne elevenes behov</i>	19
	<i>Elevenes mulighet for å treffe avgjørende beslutninger</i>	20
	<i>Tilgjengelighet til tilbudet</i>	21
3.3	AVSLUTTENDE REFLEKSJONER	22

1 Bakgrunn

Samarbeidet mellom **Forstandersamrådet** i Danmark, **Interesseorganisasjonen for Kommunal Voksenopplæring** i Norge og **Riksföröreningen Särvoxpedagogerna** i Sverige har kommet i stand gjennom et felles opplevd behov for faglig utvikling som går ut over eget lands grenser. Samarbeidet har vært nyttig, men har også avdekket at på sentrale områder har organisasjonene og deres medlemmer bare et overflatisk kjennskap til hverandre. For å imøtekomme behovet for bedre kjennskap til hverandre ble det tatt initiativ til dette prosjektet. Følgende områder ble definert som sentrale;

- Lovgrunnlag
- Forvaltningsnivå og organisering
- Målgrupper for undervisning av voksne med spesialpedagogiske behov
- Pedagogisk idé grunnlag, arbeidsformer og innhold i undervisningen
- Formelle og personlige krav til de tilsatte

Målet for arbeidet er å gi et bedre grunnlag for dialog mellom de representerte fagmiljøene i Danmark, Norge og Sverige, og slik bidra til en kvalitetsutvikling av undervisningstilbudet til voksne med spesialpedagogiske behov. Arbeidet i prosjektet har hatt sin etiske og ideologiske forankring i Salamanca-erklæringen¹ og andre internasjonale overordnede prinsipper som UNESCO målbærer. Forskningsspørsmålene er følgende.

Er den nasjonale organiseringen av og innholdet i undervisningen for voksne med spesialpedagogiske behov i Danmark, Norge og Sverige i tråd med overordnede internasjonale ideologiske føringer slik vi finner dem i Salamanca erklæringen og i prinsippene fra "Education for all"² fra UNESCO?

OG

Er den nasjonale organiseringen av og innholdet i undervisningen for voksne med spesialpedagogiske behov i tråd med elevenes behov og idealet om medbestemmelse?

Prosjektet er hovedfinansiert av CIRIUS, Nordisk Ministerråd med Dkr. 286 650, de samarbeidende organisasjonene har bidratt med noen reiseutgifter, utstyr, kontorplass, materiell og lignende.

Resultatene fra undersøkelsen vil bli gjort tilgjengelig gjennom konferanser, via organisasjonenes hjemmesider på internett, samt i papirutgaver.

¹ UNESCO 1994

² UNESCO 2005

2 Arbeidsform og metodevalg

2.1 Undersøkelsens faglige fokus

Undersøkelsen fokuserer på undervisning for voksne som har spesialpedagogiske behov. I samråd med styrene for Forstandersamrådet, IKVO og Särvuxpedagogerne ble det besluttet å utelate undervisning for voksne som ikke hadde hørsel-, syns- eller bevegelsesvansker som primærvanske. Dette ble gjort for å i størst mulig grad å behandle tilnærmet den samme undervisningen i Danmark, Norge og Sverige.

I prosjektarbeidet har vi forholdt oss til undervisning som ble utført av de samarbeidende organisasjonenes medlemmer, undervisning utført av andre skoler eller virksomheter er ikke tatt inn i undersøkelsen. Særlig i Danmark har undervisning for voksne med spesialpedagogiske behov vært utført av flere ulike aktører.

I arbeidet med prosjektet har vi benyttet begrepet ”**undervisning for voksne som har spesialpedagogiske behov**” til erstatning for begrepet ”spesialundervisning for voksne”. Dette er i tråd med UNESCO³ som benytter begrepet ”Special Needs Education” som en erstatning for det tidligere benyttede ”Special Education. Ved å benytte begrepet ”undervisning for mennesker med spesialpedagogiske behov” signaliseres en bredere målgruppe for undervisningen, det er ikke lenger bare de som omfattes av tradisjonelle ”handikapp- eller funksjonshemmede betegnelser” som kan delta i slik undervisning.

2.2 Undervisning utført av de samarbeidende organisasjonene

Undersøkelsens enheter var i samråd med styrene bestemt til å være ”virksomheter som gir spesialundervisning for voksne som ikke har hørsel-, syns- eller bevegelsesvansker som primærvanske” og hvor enheten er tilsluttet en av de samarbeidende organisasjonene.

³ UNESCO 2005

Forstandersamrådets medlemsvirksomheter er på amtsnivå og hjemlet i *Lov om Specialundervisning for voksne*⁴. Lovens § 1 fastslår følgende:

Et hvert amtsråd skal sørge for, at personer med fysiske eller psykiske handicap, der er tilmeldt et folkeregister inden for amtskommunen, eller som længerevarende opholder sig i amtskommunen, efter undervisningspligtens ophør kan få undervisning og specialpædagogisk bistand, der tager sigte på at afhjælpe eller begrænse virkningerne af disse handicap (kompenserende specialundervisning). I tilknytning hertil kan der etableres undervisning, som er tilrettelagt under hensyntagen til deltagerens handicap. Undervisningen kan indrettes i kostskoleform.

Denne loven er en rammelov som har gitt amtene stor frihet i hvordan de har utformet sine tilbud. Loven knytter ikke undervisningstilbudet for voksne med spesialpedagogiske behov til nivåer i det ordinære skoleverket. Forstandersamrådet oppga at 44 virksomheter på amtsnivå falt inn under definisjonen for enhetene. Samtlige virksomheter ble invitert til å delta i undersøkelsen og av disse valgte 36 % å besvare. Det er vanskelig å vite hvorfor svarprosenten ikke ble høyere, men det er rimelig å anta at situasjonen i Danmark med en nært foreståelde omlegging av undervisningen for voksne med spesialpedagogiske behov kunne føre til at en kartlegging av nåsituasjonen føltes mindre relevant.

IKVO organiserer kommunale voksenopplæringssentra som tilbyr undervisning for voksne med spesialpedagogiske behov på grunnskolen område. Ansvar for undervisningen for voksne er i Norge lagt til samme forvaltningsnivå som tilsvarende undervisning for barn og unge. All opplæring for barn, unge og voksne i Norge er hjemlet i samme lov, *Lov om grunnskolen og den videregående opplæring*⁵. Det meste av spesialundervisningen for voksne ligger på grunnskolen område, og er dermed et kommunalt ansvar. For Norge ble det valgt å forholde seg til de 148 offentlige kommunale voksenopplæringssentra. Disse ble invitert til å delta, og 34 % valgte å besvare undersøkelsen. Noen umiddelbar forklaring på den lave deltagelse kan ikke sees. En mulig forklaring er at innen kommunal voksenopplæring i Norge vokser opplæring for fremmedspråklige sterkest, dette er et område som krever stor oppmerksomhet og høy arbeidsinnsats. Dette kan føre til at en undersøkelse som omhandler undervisning av voksne med spesialpedagogiske behov nedprioriteres i en hektisk hverdag.

⁴ Undervisningsministreiets bekendtgørelse nr. 658 af 03/07/2000

⁵ KD 2006

Sverige har en felles skolelov som omfatter all opplæring både for barn, unge og voksne. Kapittelet ”Utbildning för vuxna” i Skollagen⁶ omfatter komunal voksenopplæring (komvux), voksenopplæring for utviklingshemmede (särvox) og svenskundervisning for innvandrere (sfi). **Särvoxpedagogernas** medlemmer arbeider på kommunalt nivå og undersøkelsesenheter ble virksomhetene hvor medlemmene arbeidet. Styret for Särvoxpedagogerna gjorde et stort arbeid for å identifisere enhetene. Arbeidet ble vanskeliggjort av at Särvox i mange tilfelle ikke var organisert som egne enheter og var uten egen leder. 208 Särvoxenheter ble identifisert og disse ble forespurt om deltagelse i undersøkelsen. Svarprosenten ble på 22, her spilte flere forhold inn. Mye arbeid innen Särvox var organisert inn under annen kommunal virksomhet, og ble utført av lærere som bare hadde deler av sin stilling på dette området. Disse lærerne kan ha opplevd spørsmålene om organisatoriske forhold som lite relevante, og den enkelte lærer som skulle svare på spørsmålene ville også mangle en samlet oversikt over forhold som ikke direkte berørte egen undervisning.

2.3 Undersøkelsens områder

Valg av undersøkelsens variabler var et resultat av intervjuer med sentrale aktører innen fagfeltet undervisning for voksne med spesialpedagogiske behov i Danmark, Norge og Sverige. Med utgangspunkt i undersøkelsens definerte områder, ble det drøftet hvilke delområder som måtte belyses. Her kom det fram klare forskjeller mellom landene.

Representantene fra Forstandersamrådet var svært opptatt av ideologiske og overordnede spørsmål vedrørende spesialundervisningsbegrepet, pedagogiske metodevalg, kompleksiteten i undervisningens målgrupper og lignende. Representantene fra Särvoxpedagogerna var mest opptatt av hvilke voksne som kunne få et tilbud om undervisning, vanskene som oppstår i krysspresset mellom sentrale fagplaner og elevenes behov, organiseringa av tilbudet, dvs. de konkrete sidene ved tilbudet til voksne med spesialpedagogiske behov. De norske representantene fra IKVO var opptatt av både de mer ideologiske spørsmål, så vel som organisatoriske og økonomiske forhold.

2.4 Metodiske valg

Krav til metodene som skulle benyttes var at de måtte kunne gi både oversikt og dybde, samt gi rom for å inkludere de ulike forhold de samarbeidende organisasjonene var opptatt av.

Følgende aktiviteter ble derfor valgt;

⁶ Utbildnings- og kulturdepartementet 1985

- Studier av lovtekster og offentlige publikasjoner
- Intervjuer og diskusjoner med styrene for Forstandersamrådet, IKVO og Särvoxpedagogerna
- En nettbasert census-survey med undervisning utført av medlemmer av Forstandersamrådet, IKVO og Särvoxpedagogerna som enheter
- Casestudier i Danmark, Norge og Sverige

Denne undersøkelsens kartlegging har et ”utenfra-perspektiv”, undervisning for voksne med spesialpedagogiske behov belyses med utgangspunkt i lov, statistikk, faglitteratur og utsagn fra utøvende fagfolk. For å ivareta ”et innifra-perspektiv”, dvs åpne opp for en forståelse som tar elevene som utgangspunkt, har vi i valg av variabler og undersøkelsesområder inkludert forhold som målgruppen selv har skissert som vesentlig for utbytte av undervisning⁷. Gjennom arbeidet i case-studiene ble også perspektivet ivaretatt gjennom intervjuer med representanter for de voksne som hadde spesialpedagogiske behov. Erfaringene fra casestudiene ligger implisitt i rapporten.

2.5 Avgrensninger

Undersøkelsen har vært utført som et dypdykk i et felt i stadig endring. I Danmark forholder fagfeltet seg til reformer som omhandler både endring i ansvarsforhold mellom forvaltningsnivåene, så vel som endringer i målsettinger og innhold. Denne rapporten vil ikke behandle eller beskrive endringene som nå er underveis eller er iverksatt, arbeidet i prosjektet ble gjennomført i perioden før reformene ble bestemt. Resultatene for Danmarks del vil derfor være et historisk glimt inn i situasjonen for den tidligere amtsdrevne undervisningen for voksne med spesialpedagogiske behov.

De samarbeidende organisasjonene hadde lite kjennskap til hverandres historiske røtter, noe som kan bidra til misforståelser i et samarbeide. På tross av dette behovet ble det raskt klart at å gi en god beskrivelse av de historiske røttene for undervisning av voksne med spesialpedagogiske behov i de tre landene ville sprengte rammene for dette prosjektet.

I utgangspunktet ønsket vi å ha tettere kontakt med samarbeidspartnerne i de tre landene. Det var tanker om større reisevirksomhet, og vi ønsket en tettere oppfølging av informantene enn det som er mulig via internett. Økonomien satte begrensninger her og mye kommunikasjon har gått via e-post.

⁷ Buch-Hansen og Ringsmose 2004

Å gi en helhetlig framstilling og sammenligning av undervisningen for voksne med spesialpedagogiske behov i Danmark, Norge og Sverige har ikke vært intensjonen med vårt arbeid. Reformen, utviklingstakt og kommunal frihet gjør bildet svært variert, og kompleksiteten gripes bare glimtvis. Leserne må bidra med egen kunnskap og innsikt for å utfylle bildet, slik håper vi at dialogen om forhold som berøres i denne rapporten kan bidra til økt refleksjon og forståelse i den faglige debatten.

3 Hovedfunn

I dette kapitlet gis det en summarisk presentasjon av hovedfunnene fra arbeidet. På et bakteppe av internasjonale føringer for inkludering presenteres kontraster mellom landene. Dette gjelder ulike føringer i de nasjonale lovverk, så vel som kontraster framkommet i den nettbaserte surveyen.

3.1 Internasjonale føringer og nasjonale realiteter

Er nasjonal organisering av og innhold i undervisning for voksne med spesialpedagogiske behov i tråd med overordnede internasjonale ideologiske føringer slik vi finner de i Salamanca erklæringen og i ”Education for all” fra UNESCO? Salamanca erklæringen og ”Education for All”⁸ angir overordnede ideologiske føringer så vel som praktiske henvisning i forhold til all undervisning i FNs medlemsland. Slik sett vil både Danmark, Norge og Sverige være forpliktet i forhold til disse erklæringene.

UNESCO⁹ viser til at ”Inclusion in Education” er en menneskerettighet og;

*Inclusion is seen as a **process** of addressing and responding to the diversity of needs of all learners through increasing participation in learning, cultures and communities, and reducing exclusion within and from education.....*

UNESCO peker på at når et land beveger seg mot en inkluderende undervisning, er dette ikke en ren teknisk eller organisatorisk forandring, men at en slik utvikling må ha en filosofisk og ideologisk forankring. Det enkelte land må i følge UNESCO definere prinsipper for inkluderende undervisning og lage praktiske retningslinjer for dette arbeidet. Dette vil da kunne bli en veiledning i arbeidet for en inkluderende skole og undervisning på alle nivå. Lovverket og nasjonal organisering i Danmark, Norge og Sverige gjenspeiler i ulik grad intensjonene fra de internasjonale ideologiske føringene.

⁸ UNESCO 1994 og 2005

⁹ UNESCO 2005, p. 13

Forvaltningsmessig tilhørighet og sentralisering

I **Danmark** har ansvaret for undervisning av voksne med spesialpedagogiske behov vært et ansvar for amtene, og skolene har vært sentraliserte. Det har vært åpnet for muligheten til internatdrift. Dette blir endret som en del av kommunereformen og ansvaret for undervisning for voksne med spesialpedagogiske behov blir fra 01.01.07 overført til kommunalt nivå, den blir desentralisert.

I **Norge** er ansvaret for undervisningen lagt på tilsvarende forvaltningsnivå som undervisningen for barn og unge. Dvs. at grunnskoleopplæring er et kommunalt ansvar, uansett aldrer på deltagerne i undervisningen. Undervisningen er som oftest organisert som egne skoler for voksne, gjerne på samme skole som undervisning for innvandrere. Men uten at disse til vanlig deltar i samme undervisning. Det meste av undervisning for voksne med spesialpedagogiske behov foregår på grunnskolens område, det som eventuelt finner sted på videregående nivå er et fylkeskommunalt ansvar.

I **Sverige** er Särvox et kommunalt ansvar, og enhetene er svært små. Särvox kan ofte ha felles leder med Komvux som tilbyr undervisning til andre voksne. I svært liten grad kan Särvox sies å være organisatoriske enheter. Dette er en svært desentralisert virksomhet som ofte ligger i fysisk nærhet til annen virksomhet for voksne.

Oppsummert kan det sies at Sverige har svært stor grad av desentralisering og organisatorisk integrering i det øvrige svenske tilbudet til voksne. Norge har et desentralisert ansvarsforhold, men utgjør egne organisatoriske enheter. Danmark har fram til nå hatt et segregert og sentralisert tilbud til gruppen voksne med spesialpedagogiske behov, men er nå i bevegelse mot større grad av desentralisering.

Lovmessige rammer for undervisning av voksne med spesialpedagogiske behov

Danmark har hatt en særlov, en rammelov som omhandler undervisning av voksne med spesialpedagogiske behov¹⁰. Loven gir rett til undervisning dersom et faglig skjønn viser at eleven gjennom undervisning og veiledning kan oppnå bedre handlingsmuligheter og funksjonelle ferdigheter. En konsekvens av at loven er en rammelov har vært at spesialundervisningstilbud i dag er svært ulikt utformet mht organisering og innhold rundt omkring i landet, og at det i amtene har vært ulikt ambisjonsnivå i forhold til mål og innhold i

¹⁰ Undervisningsministeriet 2000

undervisningen. Lovens vide rammer har også ført til at det ut over undervisning også gis tilbud, som har mer karakter av behandling, trening eller aktivitets- eller samværstilbud enn å være undervisning. Dette opplever sentrale aktører å ikke være i overensstemmelse med offentlig intensjon. I Danmark benytter man begrepene ”*Hensynstagende undervisning*” og ”*Kompenserende undervisning*”. Hensynstagende undervisning har et ordinært innhold med kjente skolefag, men med tilrettelegging og fysiske rammer basert på elevenes behov. Den kompenserende undervisning derimot er både i innhold og tilrettelegging tilpasset formålet å kompensere for en bestemt funksjonshemming; avhjelpe eller nøytralisere og/eller forminske eller kompensere for en funksjonshemming. Amstskolene har arbeidet med kompenserende undervisning.

I **Norge** er all opplæring på grunnskole og videregående opplæringsområdet for barn, unge og voksne hjemlet i samme lov; Lov om grunnskolen og den videregående opplæringa¹¹ Loven er en rettighetslov og Kapittel 4A omhandler ”Opplæring spesielt organisert for voksne”. Fra 1. august 2002 har voksne hatt rett til grunnskoleopplæring. I Kapittel 5 finner vi ytterligere bestemmelser om spesialundervisning, disse gjelder også for voksne. En felles opplæringslov fører til at man ikke finner en egen overordnet statlig målsetting for voksenopplæring eller for undervisning av voksne med behov for spesialundervisning, denne undervisningen omfattes av de generelle målene for opplæring. Det gis vide rammer for opplæringen, både de personlige aspekter, så vel som faglige blir inkludert. Videre i innledningen gjøres det klart at opplæringen skal tilpasses den enkelte elevs behov og forutsetninger, og at inkludering er en sentral verdi. Undervisning for voksne på grunnskolen område omfatter opplæring i de fem kjernefag som loven krever for å få godkjent fullført grunnskole for voksne. Men det vises til at for voksne elever med spesialpedagogiske behov vil det være aktuelt med opplæring ut over de fem fagene. Det står klart at det da kan være aktuelt å ta utgangspunkt i hele læreplanverket, og med en bred formålformulering kan det da arbeides i forhold til tradisjonelle kunnskapselementer, formidlingskunnskap, selvkunnskap og praktisk kunnskap innenfor rammene av lovverket. Det vil være helt i tråd med lovverket å vektlegge selvkunnskap (kunnskap om seg selv og samhandling med omverdenen) dersom man har individuelle planer for arbeidet. Det presiseres i rundskriv F-006-02¹² at voksne som har behov for opplæring for å utvikle og holde ved like grunnleggende ferdigheter (ADL-trening) har rett til dette.

¹¹ Utdannings- og forskningsdepartementet 1998

¹² Utdannings- og forskningsdepartementet 2002

Sverige har en felles skolelov som omfatter all opplæring, Skollagen av 1985¹³. Her finner vi lovbestemmelsene om ”förskoleverksamhet, skolbarnsomsorg, skola och vuxenutbildning”. Voksenopplæring i denne loven omfatter Särvox. Loven angir overgripende mål for opplæringen skole og voksenopplæring, og felles retningslinjer for hvordan skolens virksomhet skal organiseres. Särvox omfatter både grunnskole og videregående (gymnasial) särvox og defineres som en egen skoleform og det innføres som en rettighet fra januar 2007. Särvox har de samme målsettingene som skoleverket forøvrig. Innholdet i undervisningen som gis av Särvox er basert på et planhierarki.

- Læreplan med overordnede mål og retningslinjer
- Program mål som angir målene som bare gjelder for Särvox
- Kursplaner som angir mål og konkrete kunnskapsmål for det enkelte kurs
- Timeplaner som er sentralt bestemt og angir tidsbruk for enkeltfag, denne kan tilpasses for at elevene skal kunne oppnå kunnskapsmålene
- Arbeidsplaner for den enkelte elev

Det kan synes som om undervisningen er gjennomregulert mht innhold og organisering, lovreguleringen i Sverige står sterkt i motstrid til den danske rammelovgivning.

Oppsummert skiller Danmark seg fra de to andre landene med sin særlov som er en vid rammelov og ikke angir innhold i undervisningen. Undervisningen for voksne med spesialpedagogiske behov er ikke knyttet til nivåene i det øvrige skoleverket. Undervisningen tar utelukkende utgangspunkt i den enkelte elevs behov. Sverige med sin gjennomgripende lovregulering har sentrale planer for undervisningen, og knytter undervisningen til læringsmål i det øvrige skoleverket. I Sverige er det liten mulighet for å la opplæringa ta utgangspunkt i den enkeltes opplæringsbehov. Norge står mellom disse ytterpunktene med sin rettighetslov som er en integrert del av loven som omfatter hele skoleverket. I utgangspunktet skal det arbeides etter sentrale planer, men det gis full mulighet til å avvike disse etter faglig tilrådning.

Målgrupper for undervisningen

Danmarks Lov om spesialundervisning for voksne¹⁴ sier at amtene skal sørge for at voksne med fysiske eller psykiske handikapp kan få undervisning og spesialpedagogisk bistand som

¹³ Utbildnings- og kulturdepartementet 1985

¹⁴ Undervisningsministeriet 2000

skal ta sikte på å avhjelpe eller begrense virkningen av handikappet. Bestemmelsene om undervisning peker lenger enn til opplæring for videre skolegang og yrkesliv. Undervisningen skal være kompensierende ut fra den enkelte voksnes behov. I utgangspunktet kan ingen voksne med spesialpedagogiske behov ekskluderes fra undervisning, fordi å møte deres behov for undervisning vil i dansk forståelse, kompensere for deres handikap og dermed være et bidrag til like muligheter. Undervisning for voksne med spesialpedagogiske behov har ingen bestemte målgrupper for dette tilbudet, her er det at eleven har behov for undervisning som er utslagsgivende, ikke hva som gjør at denne eleven har et slik behov.

I Norge har voksne som ikke har eller kan få tilfredsstillende utbytte av det vanlig tilpassede opplæringstilbudet for voksne, eller som trenger opplæring for å utvikle og vedlikehold grunnleggende ferdigheter, rett til spesialundervisning. Reglene for saksbehandling for spesialundervisningen følger de samme regler som for alle andre i grunnskoleopplæring, det skal gjøres en utredning og gis en vurdering om behovet. Dette er nedfelt i opplæringsloven¹⁵, og i lov og forskrifter finner vi ikke noen avgrensninger av målgruppa voksne med spesialpedagogiske behov basert på egenskaper ved elevene.

De svenske bestemmelsene om undervisning for voksne med spesialpedagogiske behov¹⁶ slår fast hvem som er målgruppen, nemlig de voksne utviklingshemmede, mennesker med erhvervede hjerneskader eller autisme /autismelignede tilstander. Det er elevenes personlige egenskaper som avgjør om de kan få et tilbud. Innholdsdimensjonen blir også avgjørende i forhold til hvem som kan få et tilbud. Det kreves at elevene skal ha forutsetning for å følge kursene, dvs kunne innfri de kunnskapsmål som fastsettes sentralt for det enkelte kurs. Dette betyr at elever kan ekskluderes fra undervisning dersom de har svært store spesialpedagogiske behov. Det kan synes som om Särvox rekrutterer i en relativt smal målgruppe; de som er sterke nok til å følge kursplaner og som i tillegg er psykisk utviklingshemmede eller har fått en betydelig og vedvarende funksjonshemming pga ervervet hjerneskade, alternativt de som har autisme eller en autismelignede tilstand.

Oppsummeringsvis kan det i Danmark gis et tilbud om undervisning til alle som har et spesialpedagogiske behov, det samme gjelder i prinsippet også i Norge. Det kan synes som om at i motsetning til spesialundervisningen for voksne i Danmark og Norge ekskluderer

¹⁵ Utdannings- og forskningsdepartementet 1998

¹⁶ Utbildning- och kulturdepartementet 1985

Särvux voksne med psykiske vansker, atferdsvansker, lese-og skrivevansker og fysisk funksjonshemmede. I Sverige stilles det også krav om at elevene skal kunne følge fagplaner og få et utbytte av disse, dette gjelder ikke i Danmark eller Norge.

Den kvantitative undersøkelsen som vi har gjennomført bekrefter at lovverket synes å være av avgjørende betydning for praksis.

De danske enhetene eies alle av amtet. De danske skolene er sentraliserte, store og autonome institusjoner med egen leder, mange elever og stort personale. Det danske arbeidsfeltet har en tyngde både i kraft av å ha eksistert i mange år og sin størrelse. Tendensen er at rent geografisk ligger hovedtyngden isolert fra annen pedagogisk virksomhet. Disse organisasjonene er tunge og krevende å utvikle i takt med samfunnets øvrige utvikling.

De norske skolene framstår som selvstendige enheter i egne bygninger med egne ledere og er integrert i det kommunale skolesystemet. Mange har eksistert i noe kortere tid enn de danske, men lengre enn de svenske. De fleste er også noe mindre enn de danske, men klart større enn de svenske skolene. Sentrene framstår som de skulle ha organisatoriske forutsetninger for endring i takt med de krav samfunnet stiller. Sentrene har egne planer for virksomheten og er små nok til å kunne endres uten for store problemer. De fleste enhetene ligger i tilknytning til annen pedagogiske virksomhet for voksne.

De svenske enhetene kan i egentlig forstand verken kalles skoler eller sentra. Virksomheten i Särvux består av få tilsatte og få elever. Virksomheten drives i integrerte pedagogiske miljøer, en majoritet har annen pedagogiske virksomhet for voksne i nærheten. Arbeidet er i hovedsak styrt av sentrale planer. Av de som besvarte undersøkelsen var det en hovedvekt som hadde egen leder. Når vi vet at dette gjelder et mindretall av virksomhetene indikerer resultatet at det å ha egen leder gjorde det enklere å få besvart undersøkelsen. Kan disse virksomhetene ha tilstrekkelig faglig styrke (historisk og størrelsesmessige) til å utvikle undervisning for voksne med spesialpedagogiske behov som et særegent arbeidsfelt? Kan Särvux bli dominert av annen undervisning for voksne? Vil de få tilsatte ha rammebetingelser som gir muligheter for faglig utvikling og samarbeid?

De tilsatte - Lærerne

De samarbeidende organisasjonene ønsket å vite mer om lærerne som arbeidet i denne undervisningen. Flere forhold ble trukket fram, utdanningsbakgrunn, enhetenes kompetansebehov, personlige egenskaper som faktor ved tilsetting, tilgang til kvalifiserte søkere, kurs/videreutdanning for de tilsatte, egen utdanning innrettet på arbeidet, om de tilsatte holder seg faglig oppdatert, kurs på arbeidsplassen og lignende. Noen forhold trekkes fram her. Danmark er landet hvor en høyest andel av de tilsatte har vanlig lærerutdanning, men Danmark er også landet som har høyest andel med ufaglærte. I Sverige har de fleste lærerne både lærerutdanning og spesialpedagogikk, og nesten ingen er uten utdanning. I Norge synes det som om det er vanlig med lærerutdanning og et år spesialpedagogikk, og i underkant av 1/3 av sentrene har tilsatte uten utdanning. I Danmark har noen av sentrene tilsatt psykologer, mens dette er ikke-eksisterende i Sverige.

Hvordan er det å arbeide med undervisning for voksne med spesialpedagogiske behov? Både søkermasse til utlyste stillinger, de tilsattes trivsel og om de på en indikator (å lese pedagogiske tidsskrifter) oppdaterer seg faglig gir noen hovedtendenser. Opplysningene er hentet fra spørreundersøkelsen.

Tabell 1. Siste utlysning, trivsel og tidsskrifter

	Kvalifiserte søkere	Ikke lyst ut	Trives godt	Leser ped. tidsskrifter
Danmark	100	0	100	75
Norge	70	29	92	65
Sverige	46	52	100	61

Det synes som om Danmark har lettest for å få kvalifiserte søkere til stillingene, noe som står i kontrast til at Danmark også har høyest andel med tilsatte uten utdanning. I Norge er det ikke tilstrekkelig med kvalifiserte søkere og det kan synes som om det bør arbeides med rekruttering. Samtlige enheter mener at de fleste tilsatte trives i jobbene sine. Det kan stilles spørsmål ved om den faglige oppdateringen er god nok?

3.2 Nasjonale realiteter og elevenes behov

Er nasjonal organisering av og innhold i undervisning for voksne med spesialpedagogiske behov i tråd med elevenes behov og idealet om medbestemmelse? I synteserapporten fokuseres det på omfanget av undervisning for voksne med spesialpedagogiske behov, innholdet i undervisningen sees i sammenheng med behovene som elevene selv oppgir og elevenes egen mulighet for å ha avgjørende innflytelse på viktige avgjørelser vedrørende deres undervisning.

UNESCO¹⁷ slår fast at inkluderende undervisning er en utviklingsorientert tilnærming som har til hensikt å forholde seg til behovene for læring hos alle barn, unge og voksne med et særskilt fokus på de som er sårbare for marginalisering og ekskludering. Dette skal ha følger for den politiske og faglige utviklingen på undervisningsområdet i Danmark, Norge og Sverige. UNESCO har utviklet en "Index for Inclusive Schooling", denne består av indikatorer som kan bidra til å avgjøre om skolesystemet i det enkelte land beveger seg mot inkludering:

- Pupils are entitled to take part in all subjects and activities
- Teaching and learning are planned with all pupils in mind
- The curriculum develops understanding and respect for differences
- During lessons all pupils participate
- A variety of teaching styles and strategies is used
- Pupils experience success in their learning
- The curriculum seeks to develop understanding of the different cultures in society
- Pupils take part in the assessment and accreditation system
- Difficulties in learning are seen as opportunities for the development of practice

Prinsippet om inkluderende undervisning innebærer også at all god undervisning må ha et endrings- og utviklingsperspektiv. De voksne elevene skal gjennom deltagelse i undervisning utvikle en kompetanse som gjør at de i større grad enn tidligere kan forholde seg til eller delta i samfunnet rundt seg. For å kunne ivareta dette endrings- og utviklingsperspektivet må undervisningen ha målsettinger forankret i prinsippene om tilpasset opplæring, tilpasset den enkelte voksne elevs behov og kontekst. Dette vil igjen føre til at målsettingene må være konkrete og realistiske, noe som vil gjøre undervisningen evaluerbar. I planlegging av undervisning for voksne med spesialpedagogiske behov vil det ligge en særlig utfordring i å sikre at de daglige, praktiske målsettinger og aktiviteter faktisk tjener de overordnede målsettingene om inkludering for den enkelte voksne. Erfaringsmessig har målsettinger lett

¹⁷ UNESCO 2005

for å være enten overordnede og dermed lite konkrete og målbare, *eller* konkrete på en dag til dag basis uten noen klar forankring til et utviklingsorientert og inkluderende perspektiv.

Dialogen med utgangspunkt i den voksne elevens situasjon og de overordnede prinsipper må finne sted og være en kontinuerlig prosess, hvor framfor alt den voksne elevens "stemme" må få avgjørende betydning. At dette gir store utfordringer mht kommunikasjon er tydelig, men det er både mulig og svært viktig, noe Ringsmose og Buch Hansen viser i sin artikkel "Der er nogen, der hæmmer min udvikling" (2004). I dette arbeidet fikk 40 utviklingshemmede anledning til å snakke om sine livsvilkår, herunder undervisning. Resultatene viser at for å kunne sikre de voksne elevenes medinnflytelse må flere forhold være på plass:

- Det må arbeides med trygghet til å gjenkjenne og artikulere egne behov
- Det må arbeides med å gi innsikt i valgmuligheter
- Det må utvikles effektive kommunikasjonsmetoder tilpasset den enkelte voksne

Omfang av undervisning for voksne med spesialpedagogiske behov

Danmark, Norge og Sverige gir spesialundervisning til voksne i svært ulikt omfang, i tabellen under gjengis antall voksne elever som fikk spesialundervisning i 1998 og 2004/05 i absolutte tall, det angis også befolkningstall for 1998¹⁸. Tallene er vanskelig sammenlignbare, men kan likevel gi indikasjon. Tallene for Danmark omfatter all kompensierende undervisning for grupper som har "Generelle inlæringsvanskeligheder", " Psykiske vanskeligheder", "Sent erhvervede hjerneskader" og " Andre vanskeligheder". I Norge og Sverige er tallene oppgitt for undervisning på grunnskolens nivå, uten noen oppdeling eller avgrensning i forhold til målgrupper. Det oppgis heller ikke statistikk for spesialundervisning for voksne på videregående skoles område, men i all hovedsak har spesialundervisning for voksne i Norge vært på grunnskolens område, slik at tallene vil være i all hovedsak dekkende for all spesialundervisning for voksne. Til slutt må det nevnes at det vil være usikkerhet forbundet med disse tallene, tallene angir hvor mange som deltok i spesialundervisningen. Det angis ikke hvor mange timer i uka de deltok i undervisning, om de deltok et helt skoleår eller kortere tid er ikke angitt.

¹⁸ Danmarks Statistikk (19/9-06), Statistisk Sentralbyrå (19/9-06) og Statistiska centralbyrån (19/9-06)

Tabell 2. Antall voksne som deltok i spesialundervisning 1999

	Befolkning 1998	Antall voksne elever i spesialundervisning 1998	Antall voksne elever i spesialundervisning 2005/2005
Danmark	5 295 000	22 081*	Ikke tilgjengelig
Norge	4 417 599	7 310**	6 575
Sverige	8 854 322	2 067***	2 025

*Voksne med generelle lærevansker, psykiske vanskeligheter, sent ervervede hjerneskader og andre vanskeligheter uten avgrensning til utdanningsnivå

**Alle voksne som mottar spesialundervisning på grunnskolens område

***Voksne med utviklingshemninger, ervervede hjerneskader eller har autisme eller autisnelignede tilstander og som mottar spesialundervisning

Som det framgår av tabellen er det langt flere som deltar i spesialundervisning for voksne i Danmark enn i de to andre landene. I Danmark får drøyt 0,5 % av den voksne befolkningen over 20 år spesialundervisning for voksne. Dette er i tråd med hva lovverket angir, som omtalt tidligere er lovverket så åpent at det ikke vil ekskludere noen av de voksne som har behov for spesialundervisning. Det er ingen grunn til å anta at noen voksne blir ekskludert fordi de har svært store behov, det vil være rimeligere å anta at det er voksne med små spesialpedagogiske behov som kan bli vurdert å kunne klare seg uten et slikt tilbud.

I Norge er det langt lavere antall voksne som deltar i spesialundervisning for voksne enn i Danmark. Undervisningen for voksne med spesialpedagogiske behov har tradisjonelt hatt psykisk utviklingshemmede som målgruppe, og dette relativt lave antallet kan være et uttrykk for at nye målgrupper ikke helt har blitt inkludert til tross for at lovverket i Norge ikke stenger noen ute dersom de har spesialpedagogiske behov. Det må være andre faktorer enn et åpent lovverk som sikrer deltagelse i et spesialpedagogisk tilbud for voksne.

Spesialundervisningen i Särvox utgjør bare en liten andel av undervisningstilbudet for voksne. Likevel er antallet svært lite i forhold til i de andre landene. Det svenske lovverket setter klare grenser for hvem som kan få spesialundervisning for voksne og slik dette er formulert er det grunn til at mange vil falle utenfor rammene. Det er all grunn til å anta at det er et

underforbruk av spesialundervisning for voksne i Sverige og at lovverkets avgrensning i forhold til målgrupper og behovsnivå kan være en vesentlig faktor i dette.

De voksne elevenes behov

Den tidligere omtalte forskningsrapporten fra Danmark¹⁹ viser hva utviklingshemmede selv mener er viktig for at de skal få et godt tilbud.

- Undervisningen bør ligge på ordinære utdanningsinstitusjonen, men tilrettelegges individuelt
- Ønske om mer faglige, jobbrelaterte, kvalifiserende aktiviteter i tillegg til de personlighetsutviklende. Ønsker delkompetanse
- Ønsker å bli forberedt til hverdagens krav i bolig, på arbeidet og i fritiden. Delemner er ”plikter og rettigheter”, ”Min rolle i forhold til mine hjelpere”, ”hvordan klare min økonomi med minst mulig hjelp”, ”hva er et bofellesskap”
- Demokrati i bred forstand, spilleregler for å oppnå innflytelse (lovverk etc)
- Kurser i å flytte hjemmefra
- Kurser i å formulere seg, også i det offentlige rom
- Kurs i å etablere nettverk
- Selvtillitskurser
- Krav om offisielt avgangsbevis som dokumenterer ferdigheter og delkompetanser, samt angir kursene den voksne har deltatt i

Det er i stor grad sammenfall mellom de ønskene som utviklingshemmede i Danmark stiller til sin undervisning og intensjonene fra Salamanca-erklæringen og ”Education For All” fra UNESCO. Det blir derfor av stor interesse å se om de artikulerte behovene blir møtt av den undervisningen som faktisk finner sted:

Lovverket i Norge og Sverige tilsier at det blir gitt undervisning i de tradisjonelle kunnskapsfagene, i Norge kan det gjøres unntak fra dette dersom det er fattet vedtak om spesialundervisning. I Danmark finner vi ikke innholdskrav i forhold til tradisjonelle kunnskapsfag i lovverket, og fra brukernes synspunkter som refereres over, ser vi at denne type kunnskap er etterlyst. I vår undersøkelse ble stilt spørsmål om enhetene underviste på noen av de områdene som de utviklingshemmede selv har trukket fram:

¹⁹ Buch-Hansen og Ringsmose 2004

Tabell 3. Prosentandel av enhetene som ga undervisning i følgende deltema

	Demokrati	Samliv og kjæreste	Yrkestrening og jobbsøking	Selvinnsikt og personlig utv.	Botrening og selvstendighet
Danmark	81	75	69	94	44
Norge	41	20	24	59	35
Sverige	76	46	33	74	33

Noen av enhetene oppga at de ga slik undervisning på forespørsel eller at andre ga denne type trening eller undervisning. Som tabellen viser gir enhetene i Danmark i størst grad tilbud i tråd med elevenes skisserte behov. De svenske svarene synes å vise at på tross av sentrale planer for undervisningen, planer som er sterkt orienterte mot tradisjonelle fag, finner Särvoxpedagogene tid og mulighet til å drive undervisning i tråd med intensjonene fra UNESCO og de behov de danske elevene skisserte om demokrati og samfunnsorientering samt i selvinnsikt. De norske resultatene viser at disse deltemaene ikke blir prioritert i samme grad som i de to andre landene.

Elevenes mulighet for å treffe avgjørende beslutninger

I Buch-Hansen og Ringsmoses²⁰ undersøkelse trekker de utviklingshemmede fram behovet for å bestemme selv over eget tilbud. En rekke spørsmål i den kvantitative undersøkelsen berørte dette. Dette var også tema i samtaler med de voksne elevene. Noen avgjørelser er viktigere enn andre og under gjengis hvordan enhetene opplever elevenes innflytelse. Det kan være grunn til å anta etter samtaler med elevene at den opplevde grad av beslutningsmyndighet ble vurdert lavere av elevene enn av de tilsatte.

Tabell 4. Andel enheter som har nevnt elevene som en av de to som har avgjørende betydning for beslutningen

	Kontakt første gang	Innflytelse på individuelle planer	Bestemme hvilket tilbud	Avgjøre å avslutte
Danmark	31	75	19	13
Norge	57	59	45	43
Sverige	65	85	65	59

²⁰ Buch-Hansen og Ringsmose 2004

Det kan være mulig at grad av medbestemmelse avspeiler målgruppene som omfattes av undervisningen i det enkelte land. Sverige har en sterk avgrensning av hvem som får et tilbud, og det kan antas at disse elevene i større grad kan og forventes å kunne treffe beslutninger. Den danske virkeligheten er langt unna idealene fra UNESCO og hva elevene selv ønsket, det er rimelig å anta at danskene har et demokratiunderskudd i sine skoler. Ingen av landene synes å ha en tilstrekkelig grad av medbestemmelse for de voksne elevene. Dette er kanskje den største utfordringen framover for alle tre land.

Tilgjengelighet til tilbudet

Hvordan finner de voksne elevene ut at de kan ha rett til undervisning? Hvor lett tilgjengelig er tilbudet? Samtaler med elevene forsterket inntrykket fra den kvantitative undersøkelsen, det er svært vanlig at fagfolk eller familie sikrer at elevene får et første tilbud. Derimot uttrykker elevene ofte ønsker om forlengelse av tilbudet, eller om et annet tilbud når de blir kjent med at det eksisterer. Informasjon blir derfor en avgjørende faktor for om elevene skal kunne få tilgang til et tilbud de kan ha nytte av.

I Danmark finner man informasjon om spesialundervisning enkelt tilgjengelig på Undervisningsministeriets hjemmeside, imidlertid vil ikke denne informasjonen tilfredsstillende UNESCOS krav om tilgjengelighet. Informasjonen er riktignok kort og grei, men gir lite for de som måtte ønske å bli elev. Dessuten er det svært komplisert å finne fram til nyere statistikk om spesialundervisning for voksne etter 1998. Vedrørende opplysninger om mulige undervisningstilbud kan man fra Undervisningsministeriets startside komme videre til <http://www.vidar.dk/> Denne siden gir god og elevrettet informasjon til voksne som måtte ha behov for spesialundervisning og gir dermed økt tilgjengelighet.

For Norge er informasjonen om fagfeltet på statlig nivå er vanskelig å finne. Å lete fram informasjon på internett krever kjennskap til det integrerte lovverket og ansvarsforhold innen undervisning for voksne med spesialpedagogiske behov. Informasjonen på statlig nivå er også preget av manglende tilgjengelighet mht form og innhold, som mulig elev vil det kreve store ressurser å finne relevant informasjon. Derimot bedrer situasjonen seg når man oppsøker kommunale hjemmesider, men det er stor variasjon av tilgjengelighet på den informasjonen som finnes. I svært mange tilfeller synes det som om målgruppen for informasjonen ikke tilsvarer målgruppe for undervisningen.

Det svenske Skolverkets hjemmeside er eksemplarisk. Man finner lett fram til ønsket informasjon som er godt illustrert, kortfattet og presis. Et nytt tiltak er et interaktivt kart over det svenske utdanningssystemet som er lett tilgjengelig via hjemmesiden (<http://skolnet.skolverket.se>). Og benytter man kriteriet om tilgjengelighet for å vurdere offentlig informasjon vil Skolverkets side skåre høyt.

3.3 Avsluttende refleksjoner

I arbeidet med dette prosjektet har enkelte dilemmaer pekt seg ut, noen av disse kan virke som rent praktiske dilemmaer, men ved nærmere behandling finner vi at de uten unntak har en dypere ideologisk forankring. Altså kan det være en viktig konklusjon at for å nærme seg et fagfeltet som undervisning for voksne med spesialpedagogiske behov må man forholde seg så vel til implisitt og eksplisitt ideologi, så vel som til praktiske forhold som utgjør ideologiens artefakter. Det danske ønsket om at undersøkelsen måtte fokusere på ideologiske forhold og det svenske ønsket om en konkret kartlegging av praktiske forhold viser seg derfor å være komplementære tilnærminger som gir et helhetlig bilde. Den norske holdning om både ideologi og praksis blir derfor en nødvendig syntese.

- Usynliggjøring versus inkludering
- Tilgjengelighet versus inkludering
- Rettighet versus stigmatisering
- Fysisk inkludering versus personlige behov
- Sentrale intensjoner – økonomiske forhold
- Sentrale planer versus individuelle behov
- Elevperspektiv – kommunikasjonsferdigheter
- Elvens medbestemmelse versus overordnede ideologiske føringer

Skogen viser at spesialpedagoger har oppgaver som peker utover den enkelte elev og skriver bl.a. følgende om oppgaver for spesialpedagogene på alle nivå: ”vi kan ikke slutte å synliggjøre urett og behov i samfunnet”²¹. Dette prosjektet er et arbeid i tråd med den utvidede spesialpedagogrollen. Prosjektet medarbeiderne har gjennomført, både i dette prosjektet og tidligere, utallige samtaler med representanter for elever og fagfeltene innen spesialundervisning for voksne i både Danmark, Norge og Sverige. Det som alltid kommer fram er at det er mange voksne med store spesialpedagogiske behov – som trenger undervisning for å bøte på tidligere og nåværende og framtidige mangler og urett. Og i artikuleringen av sine spesialpedagogiske behov er de voksne elevene svært tydelige.

²¹ Skogen 2001

Referanser

Buch-Hansen, L. og Ringsmose, C. (2004): *Forskningsrapport. VUL – Voksenspecialundervisning – Utviklingshemmede – Livsvilkår*. København: Danmarks Pædagogiske Universitets Forlag

Skogen, K. (2001): *Spesialpedagogikken i et organisasjons og innovasjonsperspektiv*. I: Befring, E. og Tangen, R. (red.) *Spesialpedagogikk*. Oslo: J.W. Cappelens Forlag a/s

Danmarks Statistik. *Statistikbanken* (19/9-06): <http://statistikbanken.dk/statbank5a>

Statistisk Sentralbyrå. *Utdanning* (19/9-06): <http://www.ssb.no/emner/04/utdanning-as/9906/>

Statistiska Centralbyrån. *Utbildning* (19/9-06): <http://www.sb.se/templates>.

Undervisningsministeriet (2000): *Lov om Specialundervisning for voksne (Bekendtgørelse av Lov om specialundervisning for voksne. Undervisningsministeriets bekendtgørelse nr. 658 af 03/07/2000)*. København, Danmark

Utbildnings- och kulturdepartementet(1985): *Skollag (1985:1100)*., Stockholm, Sverige

UNESCO (2005): *Guidelines for Inclusion: Ensuring Access to Education for All*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization Paris, France:

UNESCO (1994): *Salamanca – erklæringen*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization Paris, France

Utdannings- og Forskningsdepartementet (1998): *LOV 1998-07-17 nr 61: Lov om grunnskolen og den vidaregåande opplæringa (opplæringslova)*. Oslo, Norge

Utdannings- og Forskningsdepartementet (2002): *Rundskriv F-006-02: Rett til grunnskoleopplæring for voksne fra 1. august 2002*. Oslo, Norge